

QORAQALPOQ HUDUDIDAGI QOZOQ SHOIRLARI SHE'RIYATINING BADIYATI

Tortkulbayeva Tursinay Abdgaziyevna,
Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI PhD, dotsent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20603918>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpoq hududida yashab ijod qilgan qozoq shoirlari she'riyatining badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Shoirlar asarlarida qo'llangan poetik vositalar, xususan, epitet, metafora, o'xshatish, maqol-matallar hamda arxaik va shevaga xos birliklarning badiiy-estetik vazifasi yoritiladi. Shuningdek, mazkur she'riyatning milliy qadriyatlarni saqlash, xalq hayoti va taqdirini aks ettirishdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Qoraqalpoq hududi, qozoq shoirlari, she'riyat, badiiylik, poetika, epitet, metafora, o'xshatish, arxaizm, milliy qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье анализируются художественные особенности поэзии казахских поэтов, живших и творивших на территории Каракалпакстана. Рассматриваются поэтические средства, используемые в их произведениях, в частности эпитеты, метафоры, сравнения, пословицы и поговорки, а также художественно-эстетические функции архаизмов и диалектных единиц. Кроме того, раскрывается роль данной поэзии в сохранении национальных ценностей, отражении жизни народа и его исторической судьбы.

Ключевые слова: Каракалпакстан, казахские поэты, поэзия, художественность, поэтика, эпитет, метафора, сравнение, архаизм, национальные ценности.

Abstract. This article analyzes the artistic features of the poetry of Kazakh poets who lived and created in the Karakalpak region. It examines the poetic devices used in their works, including epithets, metaphors, similes, proverbs, and sayings, as well as the artistic and aesthetic functions of archaic and dialectal linguistic units. The study also highlights the role of this poetry in preserving national values and reflecting the life, culture, and historical destiny of the people.

Keywords: Karakalpak region, Kazakh poets, poetry, artisticity, poetics, epithet, metaphor, simile, archaism, national values.

Kirish. Qoraqalpog'iston hududida tug'ilib voyaga yetgan yoki turli tarixiy-ijtimoiy omillar ta'sirida Qozog'iston hududidan ko'chib kelib, Xorazm vohasida muqim yashab qolgan qozoq baxshi va shoirlari o'z ijodida milliy o'zlikni saqlash hamda etnomadaniy qadriyatlarni avlodlarga yetkazishda muhim o'rin tutgan. Ular she'riy va epik asarlarida xalqning tarixiy xotirasi, milliy an'analari, urf-odatlarini, axloqiy-me'yoriy qarashlari hamda ezgulik va yovuzlik haqidagi tasavvurlarini badiiy talqin etganlar. Mazkur ijodkorlar qardosh turkiy xalqlar adabiy an'analari bilan mushtaraklikda rivojlanib, o'z asarlarining poetik imkoniyatlarini boyitganlar. Shuningdek, ular doston va termalar orqali xorijdagi qozoq diasporasining tarixi, turmush tarzi va milliy o'zligini saqlash jarayonlarini yoritib, xalqning ma'naviy-madaniy merosini badiiy ifodalashga xizmat qilganlar.

Adabiyotlar tahlili. Qoraqalpog'iston hududida yashab ijod qilgan qozoq shoirlari merosi turli adabiyotshunoslar tomonidan o'rganilgan. Xususan, Q. Jumajanov va T.

Tortkulbayevalarning tadqiqotlarida ushbu shoirlarning ijodiy merosi, mavzu doirasi va adabiy an'analari yoritilgan. D. Is'hoqli badiiy asarning estetik qimmatini va yangiligini aniqlash mezonlariga e'tibor qaratgan bo'lsa, K. Abdezuli badiiylik va mahoratning o'zaro bog'liqligini ilmiy asoslab bergan. T. Sidiqov esa zamonaviy epik an'analar rivojida shoirlarning o'rnini tahlil qilgan. Mazkur tadqiqotlar qoraqalpog hududidagi qozoq shoirlari she'riyatining badiiy xususiyatlarini o'rganishda muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, qiyosiy-tipologik hamda poetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Qoraqalpog'iston hududida yashab ijod qilgan qozoq shoirlari asarlari badiiylik mezonlari asosida o'rganilib, ulardagi epitet, metafora, o'xshatish, maqol-matal va arxaik birliklarning estetik vazifasi tahlil qilindi. Shuningdek, she'riy matnlar an'ana va novatorlik tamoyillari nuqtayi nazaridan baholanib, ularning milliy-madaniy mazmuni ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Qoraqalpog'iston hududidagi qozoq jirov va shoirlari ham o'zi tashkil etgan markazda badiiy asarlar yaratdi. Tarixiy haqiqatdan kelib chiqqan hayotiy so'zlarni, xalq taqdiridan kelib chiqqan fikrlarni Qozon jirov, Qorasay jirov XIX asrning ikkinchi yarmidayoq aytgan edi. Ular "gapirib qol, o'lmay turib, qizil tilim" [1.12 б, Танжарбай], "Marjon tizib, asl so'zdan she'rdan" deb, hayotdan o'tdilar. Hatto Jumag'ali shoir:

Әперіңдер домбырамды шертейін,

Өртелмеген өзектерді өртейін,

Достарымның төбесіне бүлт төнсе,

Өлеңменен, сазаменен серпейін [1, 18 б.] – дейди. She'rning qudratli kuchini ulug'laydi. Inson ruhining shifobaxsh qudratini ko'rsatadi. Chunki shijoat, hayot va she'r tinchlik beshigidir. Shoirning tasavvuri yuqoridagi misralarda ana shunday namoyon bo'lgan. Aqran jirov esa:

Әрбір, әрбір сөзім бар,

Зырқыраған сақпандай,

Сөйлеп кетсе Ақпаның,

Сарадан сөзді тапқандай [1.27] – deb, shoirlik san'atiga baho berib, shoirlik obrazli qiyofasini aniqlaydi. O'xshatishlarni ham poetik tasvirni ifodalashga mos ravishda qo'llaydi. U:

Бес қалаға келген соң,

Қызыл шешек қаптады-ай,

Қырмызы қызыл мақпалдай,

Өліп қала жаздадық,

Алланың өзі сақтады-ай [1, 27 б.] – deb, fazodagi zamon, hayot haqiqatini yashirmasdan yetkazadi. Taqdir, hayot, asar bir-birini taqozo etadi.

Әлеумет жауап берейін,
Қайырлы қара бұлақтан,
Жабыла бәрің келіндер,
Ағыстайын құлақтан.
Мен бір Әмүдәрия,
Ағысқа кетсем шыдатпай.
Не аяйын жел сөзді,

Қаумалап шыққан халықтан [1, 47 б.] – degan ibora Qoraqalpog‘iston hududidan chiqqan ko‘plab qozoq shoirlariga xosdir. Shoirlilik san‘atini ulug‘lash, siymosini namoyon etish, shoirligini ko‘pchilikka namuna qilish, o‘zidan keyingi izdoshlariga san‘atini namuna qilishi bo‘ladi.

Shoirlarning shaxsiy nomlari bilan aytgan fikr-mulohazalari so‘z san‘atini qadrlashida namoyon bo‘ladi. So‘z san‘atiga baho berish shoirlarning tanqidiyligini ko‘rsatadi. D.Is‘hoquli “Yangi asarning badiiy darajasini ochib berish, uning bu sohadagi yangiligi, qo‘shgan hissasini aniqlash” [2.122] uning so‘z san‘atiga qo‘shgan hissasi bilan belgilanadi. Yuqorida keltirilgan misollar shundan dalolat beradi.

K.Abdezuli “Badiiylik yo‘q joydan mahorat izlash behuda urinishdir” [3.34] deydi. San‘at va mahorat egizakdir. Vaqt voqeasi har doim badiiy so‘z bilan bezatilgan bo‘lib, zamon haqiqati o‘z mohiyati bilan aniq belgilanadi.

“Har qanday adabiy asar ham o‘zini o‘rab turgan ijtimoiy muhitning mahsuli, vaqt va makonning badiiy tasviri shoir qalbining olovini ham qizdirib, mujassamlashtirgan davrning yorqin tasviridir”, - degan B. Abdig‘aziuli fikri bizning maqsadimiz bo‘lgan shoirlar ijodiga mos keladi. Jalg‘asbay shoir:

Мен қашанғы жезтаңдай,
Жаралы қудай ыңыранған,

ЖАРЫЛҒАН МҰЗДАЙ КҮҢІРЕҢГЕН [1, 57 б.] inson taqdirini obrazli tasvirlagan. Shoir o‘z taqdirini kuylar ekan, o‘z tengdoshlari taqdirini she‘riy satrga tushirgan. “Men” orqali “Vaqt va makonning badiiy manzarasi”ni shoir “ko‘rik” dan qizdirib “so‘mlab” yaratgan.

Qoraqalpog‘iston hududida yashab ijod etgan shoirlar she‘riyatini, ular ijodining badiiyatini an‘anaviy taraqqiyot doirasida tahlil qilish mumkin. An‘ana va innovatsiya vaqt va makonda shakllanadi. Shoirlar she‘riyati tilini zamon va markaz orqali ko‘rib chiqish poetik haqiqatga to‘g‘ri keladi. Negaki, poetika janr xarakterini ham, an‘ana va novatorlik kategoriyasini ham, badiiy obraz, mazmun va shakl, mavzu, g‘oya, sujet, kompozitsiya va ifoda vositalarini ham o‘z ichiga oladi.

Qoraqalpoq hududida qozoq, qoraqalpoq, o'zbek, turkman xalqlari aralashib yashaganligi sababli shoirlar tilida aralash so'zlar uchrab turadi. Shulardan biri arxaizm so'zlarda namoyon bo'ladi. Ular hozirgi so'zlashuv tilimizda kam uchraydigan, hatto qo'llanilmaydigan, lekin shoir yashagan davrga va ko'targan mavzusiga mos, turmush tarziga mos so'zlardir.

... Жарасар ерге киген сонда телпек ...

... Бүркенбейқызда болмас жасыл желек ...

... Қайқайып сауған бие қара көнек ...

... Көргенде тәжірибе еткен үкімалар ...

... Ортасы ошал судың төрт қысымға ... [1, 10 б. Отим];

Бешпентинг яшил бахмал думалокланган, Худоё, айғир молга мўлжал қилдинг [1, Б.12, 13. Танжарбай]; Оқ кўйлак ола камзул қинли [1, 25 б. Дариябай]; Биз яшаган жойларда, турли фитналар тарқалган, Шашбауни олтин зар билан зизиб ўтирибди, устида сарик зардан оқаси бор [1, 145, Сейдали оқин], deb aytilgan, tagiga chizilgan so'zlar shoirlar yaratgan vaqtda tez-tez ishlatilgan bo'lsa-da, hozirgi vaqtda she'riyat san'atida qo'llanilmay, arxaizmga aylangan. Ular orasida "телпек", "жасыл желек", "бешпент", "шашбау", "оқа" kabi kiyim atamalarini ma'nosi arxaizm darajasiga yetmagan so'zlar deb atash mumkin. "Хукмлар" (donolar), "ошол" (ocean), "питне" (yomonlik) so'zlari esa to'liq arxaizm darajasiga yetgan. Bu arxaik so'zlar makon va zamonni ifodalashi bilan qadrlil va qadrlidir.

Sheva "Adabiy tilning suv oladigan bulog'i xalq tili" ... bo'ladi. Masalan:

Азырақ зерлеп қарасаң,

Танауының шегі бар.

...Шала етіп дәунемені жаба алмаймын,

...Біршыма саған менің әуесім жоқ [4, 139, 141, 143 б.].

Устози қизил тилнинг бўлсамдаги, Худоё айдар молга мўлжал қил [1, 13-б.] bandlaridagi "чеги" (teshik), "шала қилиб" (butunlay), "хавесим" (ishtiyoqim), "маттал" (zar) so'zlarining adabiy muqobili bor. Bular Seydaliy va Tanjarboy she'rlarida mavjud.

Qoraqalpoq adabiy tilida shakllanib, saralanib takomillashgan so'zlarni qozoq shoirlarining so'zlarida ham uchratish mumkin. Chunki ular aralashgan millatlarga tushunarli so'zlarni lug'at tarkibiga kiritishdan tortinmaydilar.

Аббаз шайыр жолымыз бір інімсің,

Көп қосықтың арасында дүрімсің,

Мен ақиқат қуанамын сен үшін,

Жарыстарда биіктерден көрінсең [1, 18 б.] bandlaridagi "smola", "qo'shiqning", "durim", "haqiqat" so'zlari Jumag'ali shoirning lug'at fondida mavjud. Jumag'ali qozoq va qoraqalpoq tillarini erkin egallagan shoir.

Qosim shoir tilida, uning diniy-ma'rifiy termalarida, tolg'ovlarida:

Мехирдей мæуиж ұрып дæрия тасқан,
Жаратты жәннәт, дозақ бейсембі күн,

Жәм болды періштелер құлпын ашқан [1, Б.2-3] qatorida “мехирдей”, “мæуиж”, “жаннат”, “дўзах”, “жам” so'zlari qozoq, qoraqalpoq shoirlari asarlarida milliy til talaffuzida qo'llaniladi. Bunday so'zlarning dastlabki umumiyligi turkiy tillilarning qarindoshligini ko'rsatadi.

Demak, shoirlar qardosh tillar so'zini fikrni yoritish, fikrini ravon yetkazish uchun qo'llaganlar. Bu hayot qonuniyatidan kelib chiqadigan hodisa bo'lsa kerak.

Shoirlar tilida hayotning taraqqiyot qonuniyatiga ko'ra, fan va texnika taraqqiyotiga ko'ra, yangicha tushuncha beruvchi so'zlar ijodkorlarning lug'at fondiga yangi mazmun bilan qo'shilib boradi.

Epitetlar shoirning tanqidiy mezonlarini aniqlashda muvaffaqiyatli vositadir. Shu bilan birga, shakldagi hodisani, xarakterdagi o'zgarishlarni harakat harakati bilan ifodalashi ham maqsadga muvofiqdir. Bundan qoraqalpoq o'lkasidagi shoir-qo'shiqchilar unumli foydalanganlar.

«Ақ домбыра қолға алып, олай-былай қағайын», «Әлеумет келдің жиылып, ақ орданы кұруға», «Әйелдің көркі болмайды-ау, ақ бесігін тербетпей» [1, 56, 62, 68 б. Жалғасбай]; «Сөйлеп қал өлмей тұрып қызыл тілім» [1, 12 б. Танжарбай], «Албырап тұла бойым жүре алмаймын, айрылып туған жерден қалғаным ба» [1, 24 б. Дариябай]; «Келдің бе, балам, келдің бе, жарқырап жарқын жүрегін» [1, 20 б. Жумағали].

Есебін тауып қызыл тіл,
Сөйлейсің сөзді сыңкылдап,
Жабықса көңілім ән салып,
Көтеремін күр-күрлап [1, 166, Ерғожа].

«Ақ мамық үлпілдеген бота көзім» [1, 138 б, Биман].

Qoraqalpog'iston o'lkasi qozoq shoirlari she'riyatida o'xshatishlar ham ko'p uchraydi. Shoir aytmoqchi bo'lgan fikr xalqqa ma'lum fikr va iboralarni yoritishda sof tushunchalar bilan qiyoslab, muqobillashtirib, g'oyani yetkazishda o'xshatish ishlatiladi.

...Түрікмен соққан мылтықтың,
Толқыған шойын оғындай ... [1, 50 б. Ережеп].
...Өзірінше мен жүрмін,
Көшіп қонған керуендей ... [1, 57 б, Жалғасбай].
...Кей жаманға сөз айтсаң,
Зарлайды жұртқа қатындай ...
Кей жақсыға сөз айтсаң,

Кетеді гауһар асылдай ... [1, Б.113, 114, Ерғожа].

...Егіндері ырғалып,

Бұқардың гауһар дүріндей [1, 142 б, Сейдәли] bandlarida uchraydigan o'xshatishlardan ko'ramizki, muallifning fikridan chetga chiqadigan o'xshatish yo'q. Metaforalardan qoraqalpoqlardagi qozoq shoir-qo'shiqchilari she'riyatida keng foydalanilgan.

...Мен қашанғы бұлбұлың,

Топ ішінде сайраған,

Мен бақпада қызыл гүл,

Халық ішінде сайраған,

...Сен менен шыққан жапырақ [1, Б.112, 118]

..Сөйлесе сөзі кем емес,

Лағылы гауһар тасынан ...

...Мен бір алмас бұл күнде,

Қынапта тұрып жасаған,

Кескір алмас кетіліп,

Жез бенен мыс – қоладан ... [1, 142 б, Сейдәли].

Shoirlar hayotga, taqdirga, borliqqa turli tomondan kelsalar-da, pand-nasihah, o'rnak, namuna, hayot, taqdir, ona yurt va zaminni qo'msash g'oyalarini bosh nishondan chiqarmaydilar. Hayotdan o'rnak olib, xulosa qilganlarini maqol-matal tarzida ham bayon qila olgan.

Жақсы мен жақсы дос болса,

Жақсыға жаман болар қас [1, 53 б, Ерқожа].

Ақын, әнші күйшіні халық сүйген [1, 60 б, Жалғасбай].

Шыдамды еңбек алғыр ой,

Анық досың біліп қой [1, 151 б, Сейдәли].

Атасы алыс болса да,

Жақсы адам жат болмас [1, 294 б, Құдайберген].

Өзім білем деген өледі,

Көп біледі деген жеңеді.

Аштың ақылы табағында,

Жаяудың ақылы табанында

Уәде-серт [1, 357 б, Қайролла].

Xulosa. Qoraqalpoq hududida yashab ijod qilgan qozoq shoirlari she'riyati xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlarini va ma'naviy dunyosini badiiy aks ettirgan muhim adabiy meros hisoblanadi. Ushbu asarlarda qozoq xalqining hayoti, taqdiri, urf-odatlarini va ijtimoiy qarashlarini poetik vositalar orqali yuksak badiiylik bilan ifodalangan. Shoirlar ijodi

milliy o'zlikni saqlash, vatanparvarlik, jasorat, do'stlik va insoniy fazilatlarni targ'ib etishga xizmat qilgan. Shuningdek, ularning she'riy merosi yosh avlodning estetik didini shakllantirish, ma'naviy tarbiyasini yuksaltirish hamda turkiy xalqlar o'rtasidagi madaniy-adabiy aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'uxati:

1. Жұмажанов Қ, Торткулбаева Т. Қарақалпақстандағы қазақ ақын-жырауларының мұрасы. Дәстүр, 2017
2. Ысқақұлы Д. Сын өнері. –Алматы; Қазақпарат, w00q. –e0r б.
3. Әбдезұлы Қ. Жазушы және заман шындығы. –Алматы; Қазақ университеті, w00e. –qit б.
4. Сыдықов Т. Қазақтың осы заманғы эпикалық дәстүрін дамытудағы ақындардың ролі. //Қазақстан мектебі, qouу, Қо.